

Ortaçağ İslam Şehirlerinde Mahallelerin Oluşumu (Nişapur Örneği)

İsmail PIRLANTA*

Özet- Mahalle bir yerleşim biriminin en küçük idari yapılanmasıdır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde yerleşim merkezinin her anlamda küçük bir prototipini oluşturmaktadır. Onun, idari, mimari, yerleşme düzeni, nüfus yapısı, meskûn olan insanların karakterleri gibi konular bakımından derinlemesine bir tahlilinin yapılması söz konusu merkezin bilinmesine önemli katkılar sağlayacaktır. Bu değerlendirmeler ışığında çalışmamızda Orta çağ İslam şehirleri arasında her yönden önemli bir konumda olan Nişapur'un mahallelerinin oluşumunu ve özelliklerini yukarıda zikri geçen konular bağlamında ortaya koymayı amaçlamaktayız.

Anahtar kelimeler: İslam şehri, Mahalle, Mimari, Kültür tarihi, Nişapur

Abstract- *Formation of Neighborhoods in Middle Ages Islamic Cities (Nishapur Example)*- Neighborhood is the smallest administrative Structuring in a settlement unit. In evaluated this context, it is a small prototype of the settlement center in every sense. its to be analysed deeply for issues such as administrative, architecture, settlement pattern, demographical structure, inhabited human characters will make substantial contribution for to be known this settlement center. In the light of these considerations we aim at to display formation and properties of neighborhoods of Nishapur that is an important position between Middle Ages Islamic city in every way in the context of foregoing topics.

Key words: Islamic city, Neighborhood, Architecture, Cultural history, Nishapur

Giriş

Müslümanlar için şehirleşmenin siyasî, askerî, dînî, ekonomik ve kültürel yönden pek çok sebebi vardır. Fethedilen bölgeyi elde etmek, oraya hükmetmek, askerî ikmal noktaları tesis etmek, vergi ve ganimetleri toplamak, İslam Dini'ni tam bir şekilde yaşayabilmek, öğrenebilmek ve öğretebilmek için şehirler olmazsa olmaz iskân yerlerini oluşturmaktadır.¹ Bu itibarla, İslamiyet'in

* Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Almanya. ip-66@hotmail.com

¹-Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin H. I - III. (M. VII - IX.) Yüzyılda Fiziki Yapısı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1991, s. 12.

getirdiği anlayış ve biçim ile şekillenen yerleşim birimleri İslâm şehri fikrinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Batı dünyasında, ticareti, kale ve surları, pazarı, belirli bir özerkliğe sahip olan mahkemesi ve kısmi bir muhtariyetle sınırlanan siyasal yapısı ile temelde politik ve ekonomik unsurların ortaya çıkardığı Batı kenti kavramına² paralel olarak İslam hâkimiyeti altındaki yerleşim yerlerinin de İslam şehri diye tanımlanması tartışması başlamıştır. Bu kavramı çalışmalarından kullanan William ve Georges Marçais kardeşler İslam'ın şehirli bir din olduğunu ve İslam şehrinin karakteristik özelliğinin Cuma Camisi, pazar ve hamam olarak belirginleştiğini vurgulamaktadırlar.³ Yerleşim mahallerinin ayrıştırılması, esnafın ve ticaret erbabının pazarda hiyerarşik olarak yer alması ve belediye gibi bir yapılanmanın yokluğu gibi özellikler de ilave edilen görüşler arasındadır⁴. Bunun yanında dînî-örfî hukuk, İslam şehrinin oluşum sürecinin alt yapısını oluşturmuştur.⁵ Çizdiğimiz çerçevede şekillenen ve literatürdeki yerini alan İslam şehri kavramı birçok araştırmacının yapmış olduğu çalışmalarla daha da geliştirilmiştir.⁶ İslam şehri kavramı ilim dünyasında ortaya konan eserlerle işlenmeye devam ederken bu yaklaşıma karşı çıkan ve onu birçok yönden eleştiren çalışmalar da ortaya konmuştur.⁷ Eleştirilerin toplandığı temel noktalar şöyle özet-

²-Muammer Gül, "İslam Şehrini Doğuşu", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sa. 6, Aralık 2001, s. 79. ; Batı kenti tanımlamasını sosyolojik anlamda kullanan kişi Max Weber'dir. Bkz: Max Weber, *Şehir*, çev. Musa Ceylan, Bakış Yay., İstanbul 2000, s. 73-91.

³-William Marçais, "l'İslamisme at la vie urbaine", *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1928, s. 86-100.

⁴-Georges Marçais, "l'Urbanisme Musulman", *Revue africaine*, 1939-1940, s. 13-34; a.mlf., "La conception des villes dans l'İslam", *Revue d'Alger*, 1945, sa. 2, s. 517-533; a.mlf., "Considerations sur les villes musulmanes et notamment sur le rôle du mohtasib", *Recueils Société Jean Bodin*, 1954, sa. 6, s. 249-262. ; Yunus Uğur, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c.3, sa.6, 2005, s. 17.

⁵-Robert Brunschwig, "Urbanisme médiéval et droit musulman", *REI*, 1947, sa. 15, s. 127-155 ; Uğur, a.g.m., s. 17.

⁶-Bu konuda çalışmalar yapan bazı araştırmacılar şunlardır: Gustave von Grunebaum, "The Structure of the Muslim Town", *Islam, Studies in the Nature of a Cultural Tradition*, London 1955, s. 141-158; Ira M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge: Harvard University Press, 1967; a.mlf. (der.), *Middle Eastern Cities*, Los Angeles ve Londra 1969; a.mlf., "The Evolution of Muslim Urban Society", *Comparative Studies in Society and History*, 1973, sa. 15, s. 21-50; a.mlf., *The History of Islamic Societies*, Cambridge, 1988 [Türkçesi: *İslam Toplulukları Tarihi*, çev. Yasin Aktay, İstanbul: İletişim Yay., 2002]; a.mlf., "Muslim Cities as Plural Societies: The Politics of Intermediary Bodies", *The Proceedings of International Conference on Urbanism in Islam*, Tokyo, 1989, c. I, s. 134-163.

⁷-A. H. Hourani ve S. M. Stern, (der.), *The Islamic City: A Colloquium*, Oxford: University of Pennsylvania Press 1970 ; M. Lapidus (der.), *Middle Eastern Cities*, s. 26-46; a.mlf., *The Formation of Islamic Art*, New Haven: Yale University Press, 1973 [Türkçesi: *İslam Sanatının*

lenebilir: Çok geniş bir coğrafya parçasına yayılmış olan İslam âleminde yer alan şehirlerin fizikî ve sosyal yapı bakımından aynı karakteristik özellikleri göstermesinin mümkün olmadığı bu yüzden hepsini içerisine alan bir İslam şehri tanımlamasının yapılamayacağı; loncalar, sosyal kurumlar ve fizikî yapıların çok net tiplerle tanımlanması ve şehirlere etki etmiş olması ihtimal dâhilinde olan başka etkenlerin tamamen göz ardı edilmesi.⁸ Max Weber'in batı şehirleri için yapmış olduğu tanımlamaların ve tasvirlerin aynen İslam dünyasındaki şehirler için de kullanılması ve bu ölçüler dâhilinde İslam şehri tanımlanmasının yapılması da eleştiri konusu olmuştur. Eleştirilere göre Weber'in tasvir ettiği İslam şehri, kendisinin tanımlamaya çalıştığı Batılı şehrin tam da tersidir; daha doğrusu Weber için İslam şehri tasviri modern dünyanın ve kapitalizmin oluşumuna sebep olan Batılı şehrin tanımı için bir araçtır.⁹

Her ne kadar Weber, Şarkta kendi içinde bir bütün olarak şehrin tam anlamı ile oluşmadığını söylese¹⁰ ve İslam, şehir ve İslam şehri kavramlarının bir birinden ayrı incelenerek İslam'ın çerçevesi belirlenmeden, şehir tanımlanmadan ve bu şehrin hangi taraflarına İslam'ın ne ölçüde etki ettiği netleştirilmeden İslam şehri kavramı kullanılmamalı denilse¹¹ de, bugüne kadar gelen tartışmalar bir İslam şehri gerçeğinin, antik çağlardan kalan bir miras ile İslam medeniyeti içerisinde oluştuğunu ortaya koymaktadır.¹²

Müslümanların hayatında önemli bir konumda yer alan şehirler, kuruluş ve gelişim özellikleri bakımından çeşitli sınıflandırmalara tâbî tutulmuşlardır. Bu sınıflandırmaların odaklandığı ana eksen Müslümanlar tarafından kurulmuş olma ve fetihle İslam hâkimiyetine girme noktasında kendini göstermektedir.¹³ Fethedilmiş olan bölgelerde Müslümanlar tarafından kurulan şehirler gerek kurulum aşamalarında gerekse gelişim aşamalarında tamamen Müslümanların istek ve ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmişlerdir. Buna karşın hâlihazırda mevcut olan ve fethedilerek İslam hâkimiyetine girmiş olan şehirlerde ise yerleşim düzenine ve biçimlenmesine çok fazla müdahale edilmemiş

Oluşumu, çev. Nuran Yavuz, İstanbul: YKY, 1998 ve İstanbul: Kanat Kitap, 2004]; Bernard Lewis, "Reflections on the Study of Islamic Art", *Muqarnas*, c. I, sa. 8, 1983, s. 1-14. ; D. F. Eickelman, "Is There an Islamic City?", *IJMES*, 1974, sy. 5, s. 274-294. ; B. Johansen, "The All-Embracing Town and its Mosques", *Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh*, Leiden: Brill, 1999, s. 77-106.

⁸-Uğur, a.g.m., s. 18.

⁹-Uğur, a.g.m., s. 18.

¹⁰-Weber, a.g.e., s. 114-116.

¹¹-Uğur, a.g.m., s. 19

¹²-Gül, a.g.m., s. 80.

¹³-Can, a.g.e., s. 15-19.

sadece gerekli olan düzenlemeler yapılmıştır.¹⁴ Müslümanların kurmuş oldukları şehirler için bir model göstermek istersek Medine şehrini gösterebiliriz.¹⁵ Müslümanların Arap Yarımadası'nın hemen dışında fethettikleri ya da yeni kurdukları şehirler hangi şartlarda ve hangi kültüre ait olursa olsun zamanla kendiliğinden Medine şehir modeline benzemiştir.¹⁶ Bu model üzerine bir askerî üs mahiyetinde kurulan şehirlere¹⁷, yeni fetihlere asker teminini kolaylaştırmak için Arap kabilelerinden getirilen kişiler iskan edilmiş¹⁸, kabile asabiyeti buralarda da kendini gösterir olmuştur. İslam'ın, vahdâniyet anlayışı içerisinde bir Müslüman cemaat organizasyonuna dayalı bir şehir dinîni temsil etmesi¹⁹ çerçevesinde, ortaya koymuş olduğu ilkelerle bu şehirler gelişmelerini sürdürmüşlerdir.

İslam dünyasında şehirleşmenin şekillenmeye ve bu anlamda taşların yavaş yavaş yerine oturmaya başladığı dönemler M. IX. ve X. Yüzyıllardır. Bu dönemde fetihler büyük ölçüde son bulmuş, İslam devleti zenginleşmiş ve nüfus artmış, İslam dünyasında yeni şehir tipi ortaya çıkmıştır. Planlı bir şekilde kurulan bu yeni tip idarî karakterli şehrin ilk örneği Abbâsîlerin Bağdad'ıdır.²⁰

İslam şehri kavramını oluşturan en önemli öğeler arasında fizikî yapılar ön plana çıkmaktadır. Bu unsurlar genel olarak İslam şehirlerinin benzerlik noktalarından birini teşkil etmektedir. Müslümanların kurmuş oldukları ilk şehirler başlangıçta surlardan yoksundular. Surun vazifesini genellikle açılan hendek ya da kanallar görmektedir. Fetihler son bulup, İslam devletinin iktisadî bakımından güçlendiği Abbâsîler zamanında, sursuz olan İslam şehirlerinin yavaş yavaş surlarla kuşatıldığını görmekteyiz. Şehirlerde kapıların sayısı şehri dışarıya bağlayan yolların sayısı ile doğru orantılı olarak belirlenmiştir. İslam şehirlerinin çekirdeğini teşkil eden en önemli fizikî unsurlar cami, pazar, dârü'l-imâre dir. Şehir bunların çevresinde kağnı tekeri şeklinde açılır ve büyük yollardan ana kapılara ulaşıldı. Bu unsurlardan özellikle cami, istisnasız bir şe-

¹⁴-Jean-Louis Michon, " Dini Kurumlar ", *İslâm Şehri*, ed. R. B. Serjeant, Çev. Elif Topçugil, İstanbul 1992, s.16.

¹⁵-Michon, a.g.e., s. 16.

¹⁶-Gül, a.g.m., s. 81.

¹⁷-Robert Mantran, *İslamın Yayılış Tarihi*, Çev. İ. Kayaoğlu, Ankara 1981, s. 93-94 ; Walter J. Fischet, "The City in İslam", *Middle Eastern Affairs*, vol.VII, no: 6-7, June-July., 1956, s. 227 ; W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev. M. Fuat Köprülü. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1963, s. 108.

¹⁸-Fischet, a.g.m., s. 227 ; Georges Marçais, "Ribât", *İA.*, MEB., c. IX, s. 735-736.

¹⁹-Gül, a.g.m., s. 81.

²⁰-Ziya Valişov, *Bir İslam Şehri Bakü (Kuruluşundan XVI. Yüzyıl Başına Kadar)*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008, s. 13.

kilde her zaman bütün İslam dünyası şehirlerinde merkezdeki yerini almıştır.²¹ Cami, sadece ibadet maksadı ile toplanılan yer değil aynı zamanda toplumsal faaliyetler için de bir araya gelinen yerdir. Böylece o, şehrin tamamını daha yüksek bir payda altında toplamaktaydı. Caminin yanında ise şehir hayatının vazgeçilmezi olarak gösterilen pazar veya çarşı bulunmaktadır.²² çarşılar kendi içerisinde bir branşlaşma halinde idiler ve her meslek grubu ana caddeye açılan bir sokakta bulunmaktaydı.²³ Pazarları tamamlayan diğer bir unsur hemen yanında yer alan hamam idi. Şehrin ana karakterlerinden olan ve yönetim kademesindeki görevlilerin işlerini gördükleri yer durumunda bulunan dârü'l-imâre, cami ve pazar birlikteliğinin vazgeçilmez bir parçasını oluşturmaktadır.

İslam şehirlerinin iskan yerlerini oluşturan mahalleler oluşum tarzları, mimarîleri, yerleşme düzenleri, nüfus yapıları, meskûn olan insanların karakterleri gibi özellikler bakımından oldukça önemli bölümlerdir. Her mahalle, kendi binaları, bahçe kapıları, gece bekçisi, su kaynakları ve çarşısı ile idarî ünitenin bir çeşidini oluşturmuyordu. Hara adı verilen bu mahalleler her biri birer şehir yapısında olup, İslam şehirciliğinde alt kültür unsurlarının (dinî, etnik, kabile vb.) bir dayanışmasının yansıması olarak görülmektedir.²⁴ Mahalle, cemaatı arasında seçilen imam, şeyh veya kethüdanın idaresinde özerk bir ünite olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün kabilevî ve etnik farklılıklara rağmen, şehrin bütün mahallelerini birleştiren bir unsur olarak, Cuma namazı için büyük bir cami vardır. Her mahalle kendi camisine sahip olmasına rağmen elbette bunlar şehrin merkezinde bulunan büyük caminin yerini tutmuyordu.²⁵

Makalemizin konusunu oluşturan Nişabur İslam hâkimiyetine fetih yolu ile geçmiştir. Şehir yapılanması itibari ile yukarıda anlatmaya çalıştığımız yapıya benzer karakterlere sahip olan Nişabur'da, Müslümanlar şehrin fetihden önceki yapısını mümkün mertebe bozmadılar, dinlerinin emrettiği ve gerekli gördükleri hususlarda düzeltme ve yeniden yapılanma yoluna gitmişlerdir. Böylelikle Nişabur, sahip olduğu eski özelliklerine, İslamî dönemde dâhil olan yeni özellikleri ile yepyeni bir çehreye bürünmüş ve tam bir Orta Çağ İslam şehri durumuna gelmiştir.²⁶

²¹-Oleg Grabar, *İslam Sanatını Oluşumu*, Çev. Nuran Yavuz, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 138.

²²-Yakut el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdullah b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Büldân*, I-VI, Beyrut trz., I, s. 571.

²³-İbn Havkal Ebu'l-Kasım Muhammed, *Sûretu'l-Arz*, thk. M. J. Geoje, Leyden, 1938, s. 431-432.

²⁴-Abdülaziz Duri, " Hükümet Kurumları ", *İslam Şehri*, s. 70 ; Fischet, a.g.m., s. 229 ; Gül, a.g.m., s. 84.

²⁵-Gül, a.g.m., s. 84.

²⁶-Nişabur'un şehir yapılanması hakkında geniş bilgi için bkz: İsmail Pırlanta, *Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 100-139, 273-303.

İslam şehirlerinin yapılanmalarını daha iyi kavramak için biz bu çalışmamızda onların en küçük yerleşim birimi olan mahalle kavramı üzerinde durmak istiyoruz. Konunun daha iyi anlaşılması için Orta Çağ İslam şehirlerindeki mahalle oluşumunun müşahhas bir şekilde ortaya konması ve daha somut bir örnek altında inceleme yapılmasının gerekli olduğunu düşünmekteyiz. Bu bakımdan fetihle İslam hâkimiyetine girmiş olan ve incelediğimiz dönem itibari ile her yönden önemli bir konumda yer alan Nişabur'un mahallelerini çalışmamıza konu edinmiş bulunmaktayız. Makalemizin gelişme bölümünü Nişabur'daki Mahalle Oluşumunun Karakteristik Özellikleri ve Nişabur'da Bulunan Mahalleler adı altında iki başlık halinde incelemeyi uygun bulduk. En sonunda da çalışmamızda dile getirdiğimiz hususların bir değerlendirmesinin yapıldığı bir sonuç bölümü oluşturulmuştur.

Nişabur'daki Mahalle Oluşumunun Karakteristik Özellikleri

Nişabur geçmişten getirdiği bölgesinin önemli şehri olma özelliğini İslam hâkimiyetine girdiği dönemden itibaren de devam ettirmiştir.²⁷ Bu bağlamda burası idarî, ticarî ve kültürel merkez olma yönünden devamlı göç alan bir bölge olmuştur. Nişabur'un bu özelliği şehrin eski yapısının yanında yeni yerleşim merkezlerinin ve başka mahallelerin teşekkül etmesine imkân hazırlamıştır.

Şehrin mahallelerinin şekillenmesinde ve mimar tarzlarının oluşmasında yukarıda zikrettiğimiz husus çerçevesinde pek çok faktörün etkili olduğunu görmekteyiz:

1- İdarecilerin, beğendikleri yere hem ikamet edecekleri hem de halkı yönetecekleri hükümet sarayı inşa etmeleri mahallelerin oluşmasında etkili olmuştur. Bu sarayın etrafına askerî garnizonun yerleşmesi ve komutanların kendileri için ikamet yerleri bina etmeleri, bunlara ilaveten birçok kamu binalarının teşekkülü, burasını büyük bir yerleşim yeri haline getirmiştir. Devletin elit tabakasının oturduğu yer olması buradaki arazilerin fiyatlarını arttırmıştır. Bunun yanında güzel bahçeleri ve mimari üslubu ile bu yerleşim yeri, şehrin en temiz ve en nezih mahalleleri arasındaki yerini almıştır. Bu mahallelere en güzel örnek, Şâziyâh ve Muhammedâbâd mahalleleridir.²⁸

²⁷-Nişabur'un fetihten önceki ve sonraki süreçleri ile ilgili geniş bilgi için bkz: Pırlanta, a.g.e., s. 27 – 40, 192 – 204.

²⁸-en-Nisaburî Ebu Abdullah el-Hâkim, *Târîh-i Nîşâbûr*, telhis. Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed Ma'ruf, Tahran, trz., s. 123 ; Yakut el-Hamevî, a.g.e., III, s. 346 – 347 ; Richard N. Frye, *The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nişapur*, Zeki Velîdî Togan Armağanı, İstanbul 1955, s. 414 – 415 ; B. Zahoder, " Selçuklu Devleti ' nin Kuruluşu Sıra-

2- Şehrin âlimlerinin, ticaret erbabının oturduğu yerler de, binalarının yapılışındaki malzemelerin kalitesiyle, bahçe ve bostanlarının güzelliği ve düzenliliğiyle diğer mahallelerden ayırt edilmekteydi. Nasrâbâd ve Kîz mahalleleri bunlara örnektir.²⁹

3- Halkın büyük bir kesiminin ikamet ettiği mahalleler diğer bir mahalle grubunu oluşturmaktaydı. Bu mahallelerde oturan insanların ekonomik düzeyleri, sosyal yaşantı ve statüleri aşağı yukarı aynı düzeydeydi. Bundan dolayı bu tür mahallelerdeki binaların yapılış şekillerinin ve yapımda kullanılan malzemelerin aynı olduğu, çok kaliteli malzemelerin kullanılmadığı rivayet edilmektedir.³⁰

4- Müslüman fatihlerin şehre geldikleri sırada yerli halkla kaynaşmaktan ziyade kendilerine yeni yerleşim birimleri oluşturdukları görülmektedir. Bu yerleşim birimleri daha sonra mahalle haline gelmiştir. Dîz mahallesi bunun en güzel örneğidir.³¹

5- Nişabur Müslümanlar tarafından feth olunduğu dönemde burada yaşayan yerli halkın ikamet ettiği yerler, yukarıda da temas ettiğimiz gibi Müslümanların pek fazla rağbet göstermeyip, yerli halkla karışmadığı yerler olarak kalmıştır. Buralar da zamanla kendine özgü mahalleler haline gelmiştir.³²

6- Nişabur halkının mezhebî tercihlerini taassub noktasına kadar götürmeleri mahallelerin oluşmasında diğer bir faktör olmuştur. Örneğin; şehirdeki Hanefî ve Şâfiî nüfusun birbirine karşı korkunç bir bağnazlık içinde bulunmasından ötürü, Nişabur'un batı tarafında yer alan Menâşek ve Hîre mahallelerinin bu iki mezhep taraftarları arasında paylaşıldığını³³, buralarda yaşayan halkın birbirlerinin mahallelerine giremediklerini görmekteyiz.

Bütün bu özellikler vâsıtasıyla şekillenen ve birbirinden ayrılan mahalleler, genellikle etrafı muhafaza duvarlarıyla çevrili, müdâhalelere karşı korunmuş mekânlardı. Kendi içerisinde bölümlere ve sokaklara ayrılmışlardı. Kaynaklar mahallelerin sokak sayısını verdikleri rivayetlerde bu sayıyı üç yüze kadar çıkarmaktadır.³⁴ Sokakları oluşturan yolların biçimi, düzgünlüğü bütün

sında Horasan ", çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, c. XIX, sa.73-76, Ankara 1955, s. 500 ; Ferîdun Grayeli, *Nişâbûr, Şehr-i Firûze*, Havran 1415, s. 231.

²⁹-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 122-124 ; Yâkut el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, s. 287 ; Frye, *a.g.e.*, s. 415 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 231 - 232.

³⁰-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 124 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 232.

³¹-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 123 ; Frye, *a.g.e.*, s. 414 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 231.

³²-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 124.

³³-Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, thk. M. J. De Geoe, Leyden 1967, s. 336.

³⁴-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 122 ; Frye, *a.g.e.*, s. 413 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 230.

mahallelerde aynı standartlarda olmasa bile genellikle iyi durumdaydı. İncelediğimiz dönem Nişabur’unda mahallelerin oluşmasını düzenleyen ve denetleyen bugün ki anlamda bir otorite mevcut değildi.³⁵ Onların biçimlenmesinde en önemli âmil, yaşayan insanların kültürel düzeyi ve yaşama biçimleri eşliğinde zaman mefhumu idi. Bu bağlamda kimi mahallelerin yollarının oldukça düzgün, bağlarının, bahçelerinin bakımlı, pazarlarının büyük ve her türlü ihtiyaca cevap verir nitelikte, hanlarının, hamamlarının, dükkânlarının temiz olduğu rivayet edildiği halde, kimi mahallelerde ise bu bakım, temizlik ve düzenden bahsedilmemektedir. Nitekim Makdisî eserinde Nişabur’u övücü sözler söylemesinin yanında onun sokaklarının pis olmasından, hamamlarının kötü olup, temizliğe dikkat edilmediğinden, dükkânlarının ve evlerinin virâne olduğundan, insanların kaba ve kavgacı olduğundan bahsetmektedir.³⁶

Şehrin mahallelerinin vazgeçilmez unsurları olan evlerden bahsedilirken üzerinde hem fikir olunan husus, bu evlerin toprak ve çamur karışımı bir malzemeden inşa edilmiş olduklarıdır.³⁷ Yapılarda kullanılan ahşap, pişmiş tuğla, kireç gibi inşaat malzemelerinin daha çok idarecilerin saraylarında, asilzâdelerin, üst düzey devlet adamlarının ve zengin kimselerin konaklarında kullanılmış olduklarını tahmin etmekteyiz. Nişabur’da saray veya konak gibi önem ve itina isteyen yapıların mimarisinde Fresk ismi verilen bir tekniğin³⁸ kullanıldığına şahit olmaktayız.

³⁵-Bu cümleden İncelediğimiz dönem Nişabur’undaki mevcut otoritenin şehrin mimari düzenlenmesi ve planlanması işi ile hiç ilgilenmediği gibi bir anlam çıkmamalıdır. Zira, idarecilerin bu konu ile ilgilendiklerini görmekteyiz. Örneğin: Tâhirîlerin en önemli simâlarından Abdullah b. Tâhir’in şehirdeki imar faaliyetleriyle ilgilendiği anlatılmaktadır. (Hasan Kurt, *Türk - İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Araştırma Yay., Ankara 2002, s. 204-206) Bizim burada anlatmak istediğimiz o dönemlerde, günümüzde olduğu gibi şehrin her türlü imar işleri ile ilgilenen belediye tarzında bir kurumun mevcut olmadığı, bu işlerin daha çok gelişi güzel yapıldığıdır.

³⁶-Makdisî, *a.g.e.*, s. 314-315.

³⁷-İstahrî, İbrahim b. Muhammed, *Mesâlikü'l-Memâlik*, nşr. J. H. Moeller, Gotha 1839, M. J. De Goeje, Leiden 1870 / Farsça’ya çev. İrec Afşâr, Tahran 1347 hş., s. 204 ; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 431.

³⁸ *FRESK*: Duvar üzerine resim yapma tekniği ve bu teknikle yapılmış duvar resimleri, İtalyanca taze anlamına gelen “fresco” dan türemiş olan fresk kavramı ile ifade edilmektedir. Fresk yeni sıvanmış bir duvar üzerine, kireç suyunda eritilmiş boyalarla yapılan bir tür resimdir. Genellikle sanıldığıının aksine, bu terim herhangi bir duvar resmi tipini değil, kuru ve sert badanalar üzerine yapılan resimlere karşıt, özel bir tekniği belirtir. (<http://64.233.183.104/search?q=cache:GkBe:BXsDoJ:forum.arkitera.com/mimarlık-ve-sanat/7671-freskler.html.19.11.2007>)

Fotoğraf: Yapılan kazılar sonucunda Nişapur'da bulunmuş olan M. IX. - X. Yüzyıllardan kalma bir duvar resmi. Göz ve el figürleri ile bezenmiş olan bu resmin benzerleri kötü göz ve nazarı temsil eder mahiyette İslam dünyasının çeşitli yerlerinde yapıla gelse de, Nişapur'da yapılmış şekillerin kendine özgü orijinallikleri olduğu zikredilmektedir.³⁹

Nitekim bizim örneğini sunduğumuz bu fresk, Nişapur'da yapılan kazılar sonucunda bulunmuştur ve incelediğimiz dönem Nişapur'unun duvar resimlerine en nadide örnek olarak New York Metropolitan Müzesi'nde sergilenmektedir. Nişapur evlerinin vazgeçilmez tamamlayıcısı diğer Horasan beldelelerinde olduğu gibi bahçelerdir.⁴⁰ Kimi evlerin önünde hayvan beslemek için ağıl ve ahırların da mevcudiyetine rastlanmaktaydı.⁴¹ Şehrin hamamlarının, su haznelerinin, su künklerinin devamlı su ile haşır neşir oldukları için yapımlarında Horasan harcının kullanıldığı rivayet edilmektedir. Yine binaların duvarları ve kubbelerin inşasında da suyu tutup içeri geçirmemeleri için bu harcın kullanıldığını rivayet edilmektedir.⁴² Nişapur'da dahil Horasan'ın önemli mer-

³⁹ bkz. http://www.metmuseum.org/toah/ho/06/wai/ho_40.170.176.htm-23-04-2008.

⁴⁰-Recep Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997, s. 153.

⁴¹-Uslu, *a.g.e.*, s. 160.

⁴²-Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 176 ; Celal Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, I-V, İstanbul, 1975, II, s. 759.

kezlerinde gerçekleştirilen kazılar sonucunda eski kale harabelerinin taşlarının tek parçaymış gibi bir bütünlük oluşturduğu görülmüştür.⁴³ Bu bize taşların birbirleri ile tutturulmalarında Horasan harcının kullanıldığını göstermektedir.

Nişabur mahallelerinin oluşumu hakkında teferruatlı bir bilgi verdikten sonra bu mahallelerin hangileri olduğuna geçebiliriz.

NİŞABUR'DA BULUNAN MAHALLELER

Cûlâhkân Mahallesi

Orta büyüklükte bir mahalle olup, üç yüzden fazla sokağının olduğu rivayet edilmektedir.⁴⁴ Bu rivayette verilen sokak sayısının abartılı olma ihtimali olsa bile verilen bilgi incelediğimiz dönemde Nişabur şehrinin büyüklüğünü anlatması bakımından mânidârdır.

Hîre Mahallesi

Şehrin en önemli mahallelerinden birisiydi. Camisi ve evleriyle mimari açıdan da güzel bir mahalleydi. Nişabur'daki ilk pazar bu mahallenin başında yer almaktaydı. Büyük Hîre Pazarı ismi verilen bu pazar Sultan Hüseyin'in bağına kadar uzanmaktaydı. Bu mahalle şehrin önemli din âlimlerinin kabirlerinin de yer aldığı bir mekândı.⁴⁵

Bûyâbâd Mahallesi

Bu mahalle Ebû Müslim Horasanî'nin Nişabur'a geldiği zaman ikamet ettiği mahalleydi.⁴⁶

Nasrâbâd Mahallesi

Nişabur'un tüccarlarının, âlimlerinin, mevki ve servetçe büyük kimselelerinin oturduğu büyük bir mahalleydi. Büyük Hadis âlimi İmam Müslim'in ikamet ettiği, vefat ettiği ve kabrinin bulunduğu yer burası idi.⁴⁷ Cömert insanların oturduğu bir mahalle olarak bilinmekteydi: " Tâhirî idârecisi Abdullah b. Tâhir'in bir defasında âlim birine bu şehrin en makbul insanı kimdir? Diye sorduğu rivayet edilmektedir. Bu âlim onun sorusuna Nasrâbâd'da ikâmet eden Hüseyin b. Muhammed Nasrâbâdî'dir diye cevap vermiştir. Abdullah b. Tâhir bu kişiyi çağırıp, bu milletin neden onu en makbul kişi olarak gördüklerini

⁴³-Cezar, *a.g.e.*, s. 176 ; Arseven, *a.g.e.*, II, s. 759.

⁴⁴-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 122 ; Frye, *a.g.e.*, s. 413 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 229.

⁴⁵-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 122 ; Frye, *a.g.e.*, s. 413 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 229.

⁴⁶-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 122 ; Frye, *a.g.e.*, s. 413-414 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 229.

⁴⁷-Yâkut el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, s. 287.

sorunca o, benden daha cömert ve ikrama layık olan insanlar vardır diye cevap vermiştir. Bu cevaba sevinen Abdullah b. Tâhir bu şehirde böyle insanlar oldukça bu şehir bozulmaz demiştir ".⁴⁸ Nasrâbâd mahallesindeki caminin ve içerisinde bulunan havuzun mahalle halkını bereketlendirdiği bundan dolayı bu mahalleye Havz-ı Keselân isminin de verildiği kaynaklarda geçen diğer bilgiler arasındadır.⁴⁹

Mülkâbâd Mahallesi

Şehrin büyük mahallelerinden birisi olan Mülkâbâd, Hîre mahallesinin üst tarafında, ona bitişik bir durumdaydı.⁵⁰

Zeyk (Zîk) Mahallesi

Bu mahalle genişliği ve içerisinde meskûn olan insanları bakımından diğer mahallelere göre nispeten ufak bir mahalleydi.⁵¹

Menâsek (Menâsek) -i 'ulyâ ve süflâ Mahalleleri

Büyüklik ve nüfus bakımından Zeyk (Zîk) mahallesi kadar olan bu mahalleler,⁵² Hîre mahallesi gibi yoğun mezhep çatışmalarının yaşandığı yerler idi.⁵³

Dîz Mahallesi

Şehrin fethiyle görevli sahabelerin ikamet ettikleri ve bir cami inşa ettikleri mahallenin adı Dîz idi.⁵⁴

Nemdâbâd (Nîmdâbâd) Mahallesi

Nişabur'un büyük mahallelerinden biri olduğu rivayet edilmektedir.⁵⁵

Ebu'l-Esved Kapısı Mahallesi

Nişabur'un en ünlü mahallesi olan Şâziyâh'a yakın olan mahallelerdendir.⁵⁶

Kibâb Mahallesi

⁴⁸-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 122-123 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 231.

⁴⁹-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 122-123 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 231.

⁵⁰-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 122 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 230.

⁵¹-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 123 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 231.

⁵²-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 123 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 231.

⁵³-Makdisî, *a.g.e.*, s. 336.

⁵⁴-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 123 ; Frye, *a.g.e.*, s. 414 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 231.

⁵⁵-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 123 ; Frye, *a.g.e.*, s. 414 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 231.

⁵⁶-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 123 ; Frye, *a.g.e.*, s. 414 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 231.

Burası da Şâziyâh'a yakın mahallelerdendi.⁵⁷

Şâziyâh Mahallesi

Kaynaklarda Abdullah b. Tâhir'in mekânı olarak geçen bu yerin⁵⁸ kuruluşu ile ilgili şöyle bir rivayet geçmektedir: Abdullah b. Tâhir Horasan Valisi olarak atandığı zaman görevine başlamak üzere merkez olarak seçtiği Nişabur'a ordusu ile gelmişti. Fakat buradaki meskûn mahal ona ve ordusuna yetecek genişlikte değildi. Hâl böyle olunca askerlerinden bazıları ahaliye karşı taşkınlıklar içerisine girip, onların meskenlerini gasp etmeye başlamışlardı. Bu şekilde davranan askerlerden biri evini gasp ettiği kişiden atını sulamaya götürmesini istemiştir. Askere karşı koyamayan, öte yandan onun isteğini yapmaya gittiğinde askerin karısına ve evine bir zarar vereceğini düşünen adam eşinden atı sulamaya götürmesini istemiş böyle olunca hem kendisinin hem de evlerinin güven içerisinde olacağını eğer bir saldırı olursa erkek olarak daha kuvvetli bir şekilde karşı koyacağını söylemiştir. Kocasının sözü üzerine hazırlanan kadın atı sulamaya götürmüştür. Burada kadını gören ve güzelliğinden etkilenen Abdullah b. Tâhir onu çağırtmış ve onun gibi bir kadının neden böyle bir iş yaptığını sormuştur. Kadın Abdullah b. Tâhir'e beddua ederek askerlerin yaptıklarını ve karşılaştıkları durumun vehâmetini anlatmıştır. Bu cevap üzerine askerlerinin yaptıklarına oldukça sinirlenen Abdullah b. Tâhir, halkı bu güç durumdan kurtarmak için Şâziyâh'a bir saray yaptırmış, sarayın etrafına askeri garnizonu yerleştirmiş, askerlerin ikamet edecekleri ve ihtiyaçlarını giderecekleri yerler inşa ettirmiştir. Zamanla yeni yerleşimcilerin Şâziyâh'a yerleşmeleri sonucunda bu yer gelişmiş ve Nişabur'un en önemli yerleşim yeri haline gelmiştir.⁵⁹ Burasını, Saffârî hânedânının kurucusu Yakub b. Leys Nişabur'u ele geçirdiği zaman tahrip etmiştir.⁶⁰

Celâbâd Mahallesi

Şâziyâh'a bitişik bir durumda olan bu mahalle de iskân bakımından Nişabur'un önemli mahalleleri arasında zikredilmektedir.⁶¹

Telâcird Mahallesi

Bir tarafı Celâbâd'a, bir tarafı Hancerûd ve Hafsâbâd'a uzanan Telâcird mahallesi şehrin büyük mahallelerindendi.⁶²

Hamzkâbâd Mahallesi:

⁵⁷-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 123 ; Frye, *a.g.e.*, s. 414 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 231.

⁵⁸-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 123 ; Yâkut el-Hamevî, *a.g.e.*, III, s. 346.

⁵⁹-Yakut el-Hamevî, *a.g.e.*, III, s. 346-347.

⁶⁰-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 123 ; Frye, *a.g.e.*, s. 414 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 231.

⁶¹-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 123 ; Frye, *a.g.e.*, s. 414 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 231.

⁶²-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 123 ; Frye, *a.g.e.*, s. 414 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 231.

Bu mahalle de şehrin büyük mahallesiydi.⁶³

Muhammedâbâd Mahallesi

Güzel bahçelere sahip olan bu mahalle de Şâziyâh gibi devlet erkânının ve diğer itibar sahibi kimselerin ikamet için seçmiş oldukları bir mahalleydi.⁶⁴

Kız Mahallesi

İlim ve marifet ehlinin çokluğu, semt ve binalarının güzelliği ve büyüklüğü aynı zamanda gelişmişliği ile Nişabur'un en güzel mahallelerinden biriydi. Mahallenin havasının ve suyunun güzelliği meşhur idi.⁶⁵

Bağ Kapısı Mahallesi

Nişabur'un bu mahallesindeki bağın Ebû Müslim Horasanî'ye ait olduğu zikrolunmaktadır.⁶⁶

'Akil Kapısı (Asker Kapısı) Mahallesi

Lokantacıların, erzak, saman, hayvan yemi satıcılarının bulunduğu bir mahalleydi.⁶⁷

Urve Kapısı Mahallesi

Zikri geçen mahallenin Sâ mânîler döneminde harap bir halde olduğu rivayet edilmektedir.⁶⁸

Harb Mahallesi ; Muaz Kapısı Mahallesi

Bu mahalleler de Nişabur'un meskun mahalleleri arasında bulunmaktaydı.⁶⁹

Bidestân Mahallesi

Bu mahalle bol miktarda Bid (söğüt) ağacının bulunduğu bir mahalleydi.⁷⁰

Murte'a Mahallesi ; Serpûl Mahallesi ; Dizdân Mahallesi:

⁶³-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 123 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 231.

⁶⁴-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 123 ; Frye, *a.g.e.*, s. 415 ; Zahoder, " a.g.m. ", s. 500 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 231.

⁶⁵-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 124 ; Frye, *a.g.e.*, s. 415 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 232.

⁶⁶-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 124.

⁶⁷-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 124 ; Frye, *a.g.e.*, s. 415 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 232.

⁶⁸-Aydın Usta, *Sâ mânîler Devleti'nin Siyasî ve Kültürel Tarihi*, (Basılmamış Doktora tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 304.

⁶⁹-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 124 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 232.

⁷⁰-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 124 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 232.

Söz konusu mahallelerin olduğu yerlerin Müslümanların Nişabur'a gelmelerinden önce Kenârenk'in mülkiyetinde olduğu rivayet edilmektedir.⁷¹

Ma'mer Kapısı Mahallesi; Melâcird Bağı Kapısı Mahallesi; Hüseyin Meydanı Mahallesi; Semicird Mahallesi; Rilgâyâ Mahallesi; Yukarı Cûrî Mahallesi; Aşağı Cûrî Mahallesi; Serkûy Mahallesi; Sencîd Mahallesi; Sitâne Mescidi Mahallesi

Bunlar şehir insanının yaşamını sürdürdüğü diğer mahallelerdi. Yukarı Cûrî Mahallesi bayram namazının kılındığı bir camiye, bostan ve nehirlere sahipti.⁷²

Râzyân Bağı Mahallesi

Âlimlerin ve ticaret erbabının ikamet yeri olarak seçtiği mahallelerden birisi de Râzyân Bağı mahallesi idi.⁷³

Bâgak Mahallesi

Bu mahalle Kız mahallesine bitişik idi. Abdullah b. Âmir'in burada bir mescit yaptırdığı rivayet edilmektedir.⁷⁴

Zimcâr Mahallesi ; Harkalâbâd Mahallesi

Bu iki mahalle yan yana bulunmaktaydı. Sahâbe ve tâbiûndan âlimlerin buralarda yaşadığı söylenmektedir.⁷⁵

Servâke Mahallesi

Şehrin batısında yer alan bir mahalleydi.⁷⁶

Kirmâniyân Mahallesi

Servâke mahallesinin yanındaydı. *Tarih-i Nişabur*'un yazarının döneminde ma'mur olduğu rivayet edilen bu iki mahallenin Ebû Müslim Horasanî tarafından tahrip edildiği ve halkının sürüldüğü anlatılmaktadır.⁷⁷

⁷¹-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 124.

⁷²-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 124 ; Frye, *a.g.e.*, s. 415 ; Grayeli, *a.g.e.*, s. 232.

⁷³-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 124 ; Frye, *a.g.e.*, s. 415 ; Grayeli, *Nişâbûr*, *a.g.e.*, s. 232.

⁷⁴-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 124.

⁷⁵-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 124.

⁷⁶-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 124.

⁷⁷-en-Nisaburî, *a.g.e.*, s. 124.

Sonuç

Mahalle, sosyal ve fiziki bir birimdir. Mahalle birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte ikamet ettikleri şehir kesimidir.⁷⁸ Mahalleler mimari tarzları, gelişme düzeyleri, meskûn olan insan kalitesi gibi özellikler bakımından şehirlerin vitrini konumundadır. Bu itibarla örnek çalışma konumuz olan Nişabur'un mahallelerinden her biri de şehrin daha iyi tanınmasını sağlamaktadır. Yöneticilerin kendilerine nereyi merkez olarak seçtikleri, seçilen bu yerlerin zamanla nasıl şehrin en gözde mekânları haline geldikleri, Nişabur'un diğer elit tabakasını oluşturan ulema ve tüccar sınıfının oturmuş oldukları yerlerin diğerlerinden düzen ve mimari tarz bakımından farklılıkları, Halkın genelinin yaşama yeri olarak belirledikleri alanların sosyokültürel özellikleri, insanların hangi konularda kutuplaşmaya gittikleri yapılan mahalle tahlili sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında böyle çalışmaların sadece İslam Tarihi açısından değil başta Sanat Tarihi olmak üzere Sosyoloji ve Mezhepler Tarihi gibi disiplinler için de çok önemli çalışmalar olduğu gayet açıktır.

⁷⁸-Ö. Ergenç, " Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri ", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, ed. V. Akyüz, S. Ünlü, sa. 1, İlke Yayınları, İstanbul 1996, s. 408. ; Ömer Düzbakar, " Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri ", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, yıl. 4, sa. 5, 2003/2, s. 99.

